

ARAP DİLİ SARF VE NAHVİNE DÂİR ÜÇ ESER

NİHAD M. ÇETİN

Hicrî II. — IV. asırlarda arap dili sarf ve nahvine dâir büyük, küçük pek çok eser yazılmıştır. Bir kısmının isim ve mâhiyetini *al-Fihrist ve Kaşf az-zunûn* gibi bibliyografyaya âit eserlerle hâl tercümelerine dâir kaynaklardan öğrendiğimiz bu eserlerin pek azı bugün elimizdedir. Aşağıda tanıtılacak olan mecmua, bahsedilen asırlardaki harâretli dil çalışmalarından bize kadar gelebilen ve şimdilik başka nüshaları bilinmeyen üç mühim risâleyi içine almaktadır ki, bunlardan yalnız birinin adı tarihî kaynaklarda geçmektedir¹. Bu mecmua, Süleymâniye kütüphanesi'nde, Şehid Ali Paşa kısmında 2358 numarada bulunmakta ve sırasıyla aşağıdaki eserleri ihtiva etmektedir:

I.

Abū Hâtim Sahl b. Muḥammad as-Sicistâni, *Kitâb tafsîr ġarîb mâ fî Kitâb Sibawayh min abniya*.

III. IX. asrın ilk yarısında Basra'nın büyük âlimlerinden biri olan Abū Hâtim², önceleri Kirmân ve Sicistân'da ticâret yapan, sonra Sicistân'a yerleşen, aslen Tüsterli bir âileye mensuptur³.

¹ Bu mecmua, makale müellifinin Abū Hâtim hakkındaki çalışmaları sırasında, sayın O. Rescher'in ilk risâle dolayısıyla yaptıkları işâret üzerine görüldü. Burada kendilerine teşekkürü borç bilirim.

² Abū Hâtim hakkında kısa bir bibliyografya için bk. Nihad M. Çetin, *Arapça'da kelimelerin müzekkerlik ve müenneslik keyfiyetine dâir müstakil eserler, Şarkiyat Mecmuası*, 1956, I, 93 v. dd.; ayrıca bk. Abū Tayyib al-Luġawi, *Marâtib an-nahwiyyîn*, Kahire, 1955, s. 130 v. d.; al-Azharî, *Tahdîb al-luġa*, MO, 1920, XIV, 22; *al-Muxtâr min Muḡtabas al-Marzubâni*, Şehid Ali Paşa kütüp., Nr. 2515, vr. 1^b — 8^b, *Nur al-qabas (al-Muḡtabas*'ten Naemaddin Başîr b. Abi Bakr al-Ca'fari at-Tabrizi'nin seçme sûretiyle vücûde getirdiği *aş-Şihâb al-qabas*'in Şamsaddin Yûsuf b. Ahmad al-Hâfiz tarafından yapılmış bir muhtasarıdır), Nûruosmâniye, Nr. 3391 s. 118^a — 119^b. Mufasssal bibliyografya için bk. N. M. Çetin, *Abū Hâtim as-Sicistâni ve Kitâb al-mudakkar wa'l-mu'anna'i*, 1958, Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, tez, Nr. 88.

³ *al-Muxtâr min al-Muḡtabas*, vr. 1^b.

160/777 yılı civârında doğdu. Bir müddet memleketinde okuduktan sonra tahsilini ikmâl için Basra'ya geldi ve Abu 'Ubayda (116—209/734—824), al-Axfaş (ölm. 215/830), al-Aşma'î (ölm. 216/831), Abū Zayd al-Anşarî (122—215/740—830), Ayyūb b. al-Mutawakkil (ölm. 200/815—6), Sallām at-Tawîl (ölm. 171/187—8) gibi âlimlerden okudu. Bağdad'a yaptığı kısa süren bir seyahati hariç, ömrünü hemen hemen hiç ayrılmadığı Basra'da geçirdi. Rivâyete göre, 60 yıl Basra camiinin imamlığını yapmıştır. Ayrıca Hâşim-oğullarına mensup Basra vâlilerinin emlakine âit hesapları tutardı. 255 yılı receb veya muharreminde (m. 868 veya 869), Basra'da, 90 yaşına yaklaşmış olarak vefat etti. Yetiştirdiği talebeleri arasında al-Mubarrad (210 — 285/826 — 898), İbn Durayd (ölm. 321/934), Abū Sa'îd as-Sukkari (ölm. 275/888—9) gibi çok kıymetli âlimler vardır.

Abū Hâtim, Arap dil ve eski edebiyat malzemesinin tesbit ve tedvini çalışmalarının en harâretli bir devrinde Basra'da yetişmiş, bu çalışmalarda en çok temâyüz eden âlimlerden okumuş ve hocalarının ölümünden sonra, Basra'nın en salâhiyetli lûgat, sarf ve nahiv ve bilhassa kırâat âlimlerinden biri sayılmıştı. Gerçekten o, son derece mühim şahsiyetleri içine alan iki mühim nesil arasında, geniş bilgi ve kuvvetli hâfızası ile, büyük bir hoca ve râvî olarak, sağlam bir bağ olmuştur.

Abū Hâtim'in nahivde hocası al-Axfaş'ti. Sibawayh (ölm. 180/796)'in *al-Kitâb*'ını onun önünde iki defa okumuştur⁴. Esasen bu eseri doğrudan doğruya müellifinden, başından sonuna kadar, kimse okumamış⁵, eser al-Axfaş'ın tedris ve rivâyetiyle sonraki nesil-

⁴ as-Sirâfî, *K. axbâr an-nahwiyyîn al-başriyyîn*, nşr. F. Krenkow, Beyrut-Paris, 1936, s. 93; İbn an-Nadim, *K. al-Fihrist*, nşr. Flügel, Leipzig, 1871, s. 58; *al-Muxtâr, min al-Muqtabas*, vr. 2^a; İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ*, Kahire, 1924, s. 251; as-Suyûti, *Buğyat al-wu'ât*, Kahire, 1926, s. 265.

⁵ Yaqût (*İrşād al-arib*, Kahire, 1355, I, 158) ve ona dayanarak as-Suyûti (*Buğya*, s. 181), *al-Kitâb*'ı bizzat müellifinden okuyan tek kişi olarak Abū İshâq İbrâhîm b. Sufyân az-Ziyâdi (ölm. 249/863)'yi göstermektedirler. Gene aynı kaynaklara göre, az-Ziyâdi, Sibawayh'ten eserin ancak yarısını okuyabilmiştir. Fakat daha eski kaynaklarda bu hususu te'yideden bir kayda rastlanmıyor. Diğer taraftan az-Ziyâdi'nin, adı geçen eseri, onu al-Axfaş'ten okuyan, al-Carmi'den okuduğunu da biliyoruz (meselâ bk. az-Zubaydi, *Tabaqat an-nahwiyyîn*, Kahire, 1373, s. 99). Esasen Sibawayh'in az-Ziyâdi'den 69 sene önce öldüğü gözönüne alınırsa, Yaqût'un rivâyetini biraz zayıf bir ihtimâl olarak karşılamak gerekir.

lere intikal etmiştir⁶. Nitekim, Abu 'Omar al-Carmi (ölm. 225/839—40), Abu 'Osman al-Māzini (ölm. 249/863) ve al-Kisā'î (ölm. 183/799) de, onun gibi, bu eseri al-Axfaş'ten okumuşlardır⁷. Abu Hatim, bu kitabın öğretilmesinde en salâhiyetli hocalardan biri idi⁸.

Buna göre, *al-Kitāb*'da geçen nâdir kelimelerin izâh ve tefsiri sûretiyle vücutte getirilmiş olan bu eser, hem bugün için, bilinen ilk büyük arapça gramerinin⁹ anlaşılması, hem de doğrudan doğruya lûgat açıklamaları bakımından ehemmiyetli olmalıdır. Müellifin, bu lûgat açıklamaları sırasında, sık sık, muhtelif şâirlerden beyitler nakletmiş olması risâlesini ayrıca değerlendirmektedir.

Şehid Ali Paşa ktp., nr. 2358. Mecmua, tâmir görmüş, miklatsız, siyah, meşin, şirâzesi bozulmuş bir cild içinde 60 varaktan müteşekkildir. Eb'adı 18,2×13,5 (15,5×10; 45.—52. varaklardaki muhtelif notlarda 13×8) cm, dir. İlk iki risâle 13 ve son risâle 15 satırlık harekeli nesihle yazılmıştır.

Abū Hatim'in 1^b - 25^b varaklarını işgal eden risâlesi, Muḥammad b. As'ad b. 'Abdalkarim at-Taqafi aş-Şâfi'î tarafından 675 senesi şabanında (Ocak 1277) istinsah edilmiştir.

Baş (1b):

بِسْمِ اللَّهِ قَدَّ ابُو حَاتِمٍ سَهْلُ بْنُ مُحَمَّدٍ السَّجِسْتَانِي ...

الْحَدِيدُ الضَّخْمُ تَقُولُ سَاقٌ خَدَلَةٌ وَخَدَلَةٌ وَرَجُلٌ خَدَلُ السَّاقِ وَخَدَلُ السَّاقِ ...

İstinsah kaydı (25b):

تَمَّ الْكِتَابُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَرَبِّ الْعَالَمِينَ كَتَبَهُ ... مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ التَّقْفِي الشَّافِعِي ... بِتَارِيخِ الْعَشْرِ الْوَسْطَى مِنْ سَعْيَانِ سِتَّةِ شَمْسٍ وَسَبْعِينَ وَسِتِّمِائَةً ...

II.

İbn as-Sarrāc, *Kitāb al-iştîqāḡ*.

İbn as-Sarrāc diye tanınan Muḥammad b. as-Sarī b. Sahl

⁶ *Axbār an-nahwiyyīn*, s. 50; *al-Muxtār min al-Muqtabas*, vr. 129^b; al-Qiftī, *İnbāh ar-ruwāt*, Kahire, 1371, II, 39; *İrşād*, XI, 225; *al-Kitāb*'m rivâyeti için bk. H. Derenbourg nşr., mukaddime, bilhassa s. XXX—XXXI.

⁷ *Axbār an-nahwiyyīn* s. 50; *Tabaqāt an-nahwiyyīn* s. 74; *İnbāh ar-ruwāt*, II. 40.

⁸ *Tabaqāt an-nahwiyyīn*, s. 100; *al-Muxtār min al-Muqtabas*, vr. 2^a—^b. Abū Hâtim'in talebesi al-Mubarrad de *al-Kitāb*'m en mühim râvilerinden biridir, bk. H. Derenbourg, *göst. yer.*

⁹ Bk. Bu makalede üçüncü risâle.

al-Bağdâdi¹⁰, al-Mubarrad'ın talebesindedir. Ondan *al-Kitab*'ı okumuş, bir ara nahvi bırakarak, mûsikî ile meşgul olmuş, fakat bir müddet sonra, tekrar eski çalışmalarına dönerek, al-Mubarrad'ın ölümünden sonra zamanının en büyük nahiv âlimlerinden biri sayılmıştır. Bilhassa *K. al-Uşul*'ü büyük bir itibâr ve rağbete mazhar olmuş, «İbn as-Sarrâc, *al-Uşul*'ü ile zabtedip, yola getirinceye kadar, nahiv deliydi» denilmiştir. Ölümü 316/928'dedir.

Tavsîf edilen bu yazma, İbn as-Sarrâc'ın *K. al-İştîqaq*'ının şimdilik bilinen tek nüshasıdır¹¹. Bu eser, yukarda umumî tavsîfi verilen mecmuanın 26^b - 41^b varakları arasındadır. Birinci risâlenin müstensihî olan Muḥammad b. As'ad b. 'Abdalkarîm at-Taḳafi tarafından İbn at-Tûsî'nin istinsâh ettiği bir nüshadan nakledilmiştir (bk. 41^b, 43^b). İbn at-Tûsî'nin istinsah ettiği nüshaya eklediği bâzı mülâhazalar da risâlenin sonunda¹²(41^b — 44^b) verilmiş, ayrıca yazma nakledildiği nüsha ile mukabele edilmiştir.

Baş (26b) :

بِسْمِ اللَّهِ... قَالَ ابُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ السَّرِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ
هَذَا كِتَابٌ بَوَّضَ فِيهِ الْأَشْتِقَاقُ الْوَاقِعُ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ، لَمَّا يُعْرَضُ مِنَ الْخَيْرَةِ وَالْإِضْطِرَابِ
لِكَثِيرٍ مِنَ النَّاسِ فِيهِ وَهَمٌّ مُخْتَلِفُونَ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ لَا أَشْتِقَاقُ فِي اللُّغَةِ الْبَيْتَةِ وَهَمُّ الْإِقْلِ وَمِنْهُمْ
مَنْ قَالَ بَلْ كُلُّ لَفْظَيْنِ مُتَّفَقَيْنِ فَاحِدَاهُمَا مُشْتَقَّةٌ مِنَ الْآخَرَى وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ بَعْضُ ذَلِكَ مُشْتَقٌّ
وَبَعْضُهُ غَيْرٌ مُشْتَقٌّ وَهُوَ لَاءُ هَمْ جَمْهُورِ أَهْلِ اللُّغَةِ...

III.

Xalaf al-Aḥmar (?), *al-Muqaddima fi 'n-nahw*.

Abu Muḥriz Xalaf b. Ḥayyān al-Aḥmar¹², daha çok eski Arap şiirinin en büyük râvîlerinden biri olarak tanınır. Takriben 115/733

¹⁰ *Maratib an-nahwiyyîn* s. 83; *Aḫbar an-nahwiyyîn*, s. 108; *al-Fihrist*, s. 62; *Tabaḳāt an-nahwiyyîn*, s. 82 — 4; *Nuzha*, s. 313 — 4; *İrşād*, XVIII, 197 — 201; *İnbâḫ ar-ruwât*, III, 145 — 50 ve nâşirin gösterdiği yerler. İbn Xallikān, *Wafayāt al-a'yān*, Kahire, 1948, I, 502; *Buğya*, 44 — 5; Kâtib Çelebi, *Kaşf az-zunûn*, İstanbul, 1941 — 3, s. 111, 1392; Flügel, *Die gramatischen Schulen der Araber*. Leipzig, 1852, s. 103; C. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 174.

¹¹ İbn as-Sarrâc'ın bu isimde bir eserinin bulunduğu bâzı kaynaklarda zikredilmektedir. Meselâ bk. *İnbâḫ ar-ruwât*, III, 149, *Kaşf az-zunûn*, 1392.

¹² Xalaf al-Aḥmar için bk. İbn Qutayba, *K. aş-Şi'r wa 's-su'ara*, nşr. A. Muḥammad Şâkir, Kahire, 1369, II, 763 — 5; *Maratib an-nahwiyyîn*, s. 46—7; Abu 'l-Farac al-İşfahâni, *K. al-ağâni*, Bulak, 1285, XVII, 77, 80; al-Azhari, *Tahdîb*

yılma doğru doğdu. Esir olarak, Basra'ya getirilen Fergana'lı bir âiledendir. Çocukluğunu köle olarak geçirmiş olmalıdır. Âzâd edildikten sonra, Abū Burda ailesinin himâyesinde yaşadı. Hammād (ölm. 156/772)'ı da himâye etmiş olan Bilal b. Abi Burda al-Aş'ari bu âiledendi ve 110—120/728—738 yılları arasında Basra valisi bulunuyordu¹³. Gençliği Basra edebî muhitinde geçen Xalaf, İsa b. 'Omar at-Taqaî (ölm.149/766), Abū 'Amr b. al-'Alā' (ölm. 154/770) ve Hammād'dan okudu. Şahsiyetinin ağır basan cephesiyle en ziyâde Hammād'dan istifâde ettiği muhakkaktır. Son derece kuvvetli hâfızası sâyesinde, ondan değeri öteden beri münâkaşa mevzûu olmakla beraber, pek çok şiir ve ahbâr rivâyet etmiştir. al-Aşma'î ve onun gibi Basra mektebinin en seçkin simâlarını ihtivâ eden bir nesil Xalaf'in talebesi olmuştur. 175/791 de öldü.

Kaynakların hiç birinde, onun *al-Muqaddima fi 'n-nahw* adında veya buna yakın bir isimde bir eserinden bahsedilmiyor. Ayrıca eserin önsözünde, nahiv âlimlerinin hepsinin de, mevzûu pek geniş olarak ele aldıkları, nahve yeni başlayanların ihtiyaçlarını unutup, bir tarafa bıraktıkları, bu yüzden, kolay ezberlenir, derli toplu bir eser ortaya koymak için bu kitabın yazıldığı anlatılıyor. Xalaf'in seleflerinin nahve dâir neler yazdıkları bugün için kesin olarak tâyin edilemiyor¹⁴.

Filhakika Xalaf'in çağdaşları tarafından yazılan gramerlerden yalnız bir tanesi, ondan beş yıl kadar önce ölen Sibawayh'in *al-Kitab*'ı günümüze kadar gelebilmiştir ki, bu, bilindiği gibi, başhyanların ihtiyacına cevap verecek sâdelikte olmayıp, teferrûat ile dolu, istifâde edilmesi hayli güç bir eserdir. O sıralarda buna benzer başka eserlerin de bulunduğu, hatta Xalaf'in kasedettiği eserlerden birinin *al-Kitâb* olduğu düşünülebilir. Fakat şunu da hemen ilâve

al-luğa, s. 9; *Axbâr an-nahwyyîn*, s. 103; *Tabaqât an-nahwyyîn*, s. 112—6; *al-Fihrist*, s. 50; *Nûr al-qabas*, vr. 38a—43a; *Nuzhat al-alibbâ'*, s. 69—71; *İrşad*, XI, 66—72; *İnbâh ar-ruwat*, I, 348—50 ve nâşirin gösterdiği yerler; *Buğya*, s. 242; *al-Muzhir*, I, 177; II, 403; Flügel, *Die gramm. Schul.*, 58 v.d.; *GAL*, I, 74; *Suppl.*, I, 111.

¹³ Charles Pellat, *Le Milieu başrien et la formation de Gâhiz*, Paris, 1953 s. 280.

¹⁴ Meselâ bk. İbrahim Mustafâ'nın ilk Arap gramercileri hakkında bir tebliği, *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris, 1949, s. 278—9; Ch. Pellat, *aynı eser*, s. 130; Nihad M. Çetin, *Abū Hatim*, s. IV—V.

etmek yerinde olur ki, risâlenin mukaddimesindeki bu kayıt, bu te'lif sebebi, eserin daha sonraki asırlara âid olduğu, sonradan isim benzerliği veya her hangi başka bir sebeple Xalaf'a isnâd edilmiş bulunduğu ihtimâlini de kuvvetlendirebilir. Ancak aynı ismi taşıyan muhtasar nahiv kitaplarının târihini Abū 'Omar al-Carmi (ölm. 225 839)'ye, yâni Xalaf'tan bir nesil sonrasına kadar çıkarabiliyoruz¹⁵. Ayrıca mevcut risâlede *qala Xalaf* ibâresi, sâdece eserin başında değil, müteaddit yerlerinde geçmektedir (meselâ bk. 56^a, 60^a 'da iki defa). Risâlede sık sık âyetlerden istişhad olunmakta, ayrıca 12 beyit zikredilmektedir. Müellif, bu beyitlerden sâdece ikisinin şâirini zikrederse de (57^a : Kutayyir 'Azza ; 59^b : Hassan), diğerlerinin de — tesbit edilebilenlerinin— şâirleri arasında II. asırdan sonra yaşayanlar bulunmamaktadır. Risâlede, bir yerde (58^b), Xalil b. Ahmad (al-Farâhîdî ?)'in adı geçmekte ve onun nahve dâir bir kasidesinden bahsedilmektedir ki, bu ibâre aynen şudur :

... حروف النسق حمسة وسمى العطف وقد ذكرها الخليل بن احمد في قصيدته في
التجو وهي قول الشاعر

فانسق وصل نالباب فولك كاه
وبلا وشم وأو فليست تصعب
الغاء ناسقة كذلك عندنا
وسيلها رحب المذاهب مسعب

Bütün bunlar göz önüne alınırsa, şimdilik bu küçük eserin Xalaf al-Ahmar'a âit olduğunu ihtiyat kaydıyla kabûl etmek mümkündür. Bu takdirde, bahsedilen risâle, Arap dili grameri sahasında vücade getirilen eserlerin bize intikal edebilen en eski iki yadigârından biri olmalıdır. Her ne kadar bu risâle, *al-Kitab* gibi, ihtiva ettiği malzeme bakımından, ehemmiyet taşımıyorsa da, Xalaf'e âit ise, bu sahadaki çalışmaların târihî seyrini aydınlatacak tedkikler için bir vesika olacaktır.

Risâle, umûmî tavsifi birinci eserde verilen mecmuanın 52^b —60^b varaklarını işgal eder. Kahve rengi bir mürekkeple ve harekeli nesihle, 22 safer 836 (29 eylül 1432) târihinde Muhammad b. İbrahim b. Farac tarafından istinsâh edilmiştir.

¹⁵ *Kaşf az-zunûn*, II, 1704 v.d.

Baş (52b) :

قال خلف الاحمر لما رأيت النحويين واصحاب العربية اجمعين قد استعملوا التطويل وكثرة
العلل وأغفلوا ما يحتاج اليه المتعلم المبلغ في النحو من المختصر والطرق العربية والمأخذ الذي
يحتاج على المبتدئ حفظه ويعمل فيه¹⁶ عقله ويحيط به فهمه فأمعنت النظر والفكر في كتاب
أولفه واجمع فيه الاصول والادوات وانواعها على اصول المبتدئين لاستغني به المتعلم عن التطويل
فعملت في هذه الاوراق (؟) ولم ادع فيها اصلا ولا اداة ولا حجة ولا دلالة الا امليتها فيها فمن
قرأها وحفظها وناظر عليها علم اصول جميع النحو كله بما يصلح لسانه في كتاب يكتبه او شعر
ينشده او خطبة او رسالة ان ألفها ...

العربية على ثلاثة اسم فعل وحرف جاء لمعنى ...